

Оксана Ковальчук

РОЛЬ І МІСЦЕ АКТОВОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ В ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ НОВОЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ А. СКАЛЬКОВСЬКИМ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ТА АРХЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Проаналізовано три прижиттєві видання «Історії Нової Січі» А. Скальковського. Хронологічно охоплюється період 40-х – 80-х років XIX ст. Це саме той час, коли археографія і джерелознавство проходили шлях наукового становлення. Актові джерела були основними об'єктами їх вивчення, оскільки становили основу для історичної науки. А. Скальковський стояв біля витоків вітчизняного джерелознавства й археографії, опублікувавши велику кількість актів з архіву Коша Нової Запорозької Січі. Саме окремим аспектам джерелознавчого аналізу актового матеріалу та методам його видання присвячена стаття: з'ясовується змістове наповнення поняття «актове джерело», його місце в джерельній базі історії запорозького козацтва; кількість опублікованих актів та їх видове різноманіття; еволюція передачі тексту тощо.

Ключові слова: акти, джерела, археографія, джерелознавство, наратив, методи, текст.

Перша половина XIX ст. була добою становлення української історичної науки. Саме на цей час припадає початок наукової діяльності А. Скальковського в царині археографії та джерелознавства. До розвитку останніх історик доклав чимало зусиль, активно публікуючи до того фактично невідомий матеріал з історії України. Найважливішим його внеском є публікація документів з історії південної України та запорозького козацтва. Ці публікації оцінили вже сучасники самого А. Скальковського – колеги з Одеського товариства історії й старожитностей, а також відомий дослідник запорозького козацтва Д. Яворницький. Останній найбільш високо оцінив новизну матеріалу. В добу позитивізму акцент робився саме на документальність роботи історика, піднімалося питання про першість А. Скальковського у публікації достовірних документів з історії Запоріжжя, насамперед – актового матеріалу.

Хоча археографічна і джерелознавча діяльність А. Скальковського завжди привертала увагу дослідників, але ґрунтовні праці вийшли вже в наш час. В. Хмарський, Г. Швидько, Л. Новікова докладно проаналізували внесок цього вченого у вітчизняну науку.

Однією з перших в 90-х роках XX ст. до теми «А. Скальковський – археограф» долучилася Г. Швидько. Головним внеском історика вважалося те, що він підніс історію цього питання на новий – науковий рівень. До того часу офіційній історіографії, що не була прихильна до запорозького козацтва, протистояв лише усний наратив, народна пам'ять, а з появою історії А. Скальковського протистояння відбувалося на основі документів. Аналізуючи джерелознавчий та археографічний доробок А. Скальковського, Г. Швидько проаналізувала види джерел, використані в «Історії Нової Січі» [10, с. 15]; відмітила різницю в джерельному забезпеченні різними видами джерел окремих частин дослідження [10, с. 14]; методи введення джерел до

© Ковальчук Оксана Олександрівна – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

наукового обігу та виокремила з усього масиву опублікованих джерел найбільш важливі [10, с. 3-16]. Окрему увагу приділено актовій документації, зокрема актам вищих державних органів [10, с. 14].

Значний внесок у дослідження археографічної роботи А. Скальковського зробив В. Хмарський. У такій праці, як «А. Скальковський – археограф» [12] досліджено декілька аспектів діяльності історика: пошуки історичних джерел; заходи по їх збереженню; заняття камеральною археографією та публікація джерел. З публікацією документів Нової Запорозької Січі починається новий етап у археографічній діяльності А. Скальковського: «Це була перша публікація запорозьких документів, одинадцять з яких наведено повністю, шість – у витягах, а ще два – згадано. У праці, поділеній на чотири розділи, археографічний матеріал розташовано нерівномірно: більша частина його міститься у четвертому розділі, що нагадує «Додатки» до статті» [10, с. 16]. В. Хмарський не лише проаналізував археографічний доробок історика, зроблений в «Історії Нової Січі», але й порівняв два видання. Отже, перше видання 1841 року містить археографічний матеріал як у тексті, так і в «Додатках». У тексті він має суто ілюстративний характер і тому поданий переважно у витягах [12, с. 16]. Друге видання 1846 року є цілком самостійним, адже вмістило ще невідомий читачу матеріал: «З першого видання лише близько 20 відсотків археографічного матеріалу було вміщено у другому виданні, що склало тут десяту частину від загального обсягу надрукованих джерел» [12, с. 18]. Таким чином в добу романтизму А. Скальковський підготував два видання «Історії Нової Січі», які з точки зору археографії є цілком новим виданням. Відмінності полягають, по-перше, в структурі роботи (і в першому, і в другому виданні археографічні матеріали містяться у тексті, тоді, як документальні додатки є лише в першому виданні); в обсязі опублікованого матеріалу (в першому виданні в тексті опубліковано 27 документів та 53 витяги і згадки про документи; у другому – більше двохсот документів, витягів, згадок документів та пісень).

Л. Новикова відзначила вплив документів на процес переосмислення А. Скальковським історії запорожців [4, арк. 180]. Характеризуючи методологічні підходи, дослідниця зазначила, що домінуючими серед них були джерелознавчі [4, арк. 177]. Отже, як бачимо, археографічна та джерелознавча діяльність А. Скальковського знайшла достатнє відображення у вітчизняній історіографії. Натомість існує низка питань, на які вітчизняна наука ще не дала відповіді. Це вузько спеціалізовані теми, зокрема ті, що стосуються вивчення та публікації актового матеріалу.

На сьогодні актове джерелознавство та археографія є одним з найрозвинутіших напрямів історичної науки. «Акти» – одна з найзатребуваніших форм документальних джерел, свідчення яких вважаються надійним доказом історичності того чи іншого факту. Сучасні вчені достатньо чітко відповіли на запитання: що таке акти? С. Каштанов зазначає, що актами є письмові джерела тієї групи, де документ виступає як засіб постановки і вирішення питань правового характеру між визначеними сторонами і мають конкретного автора, вказуючи на конкретного адресата [2, с. 12]. Фактично аналогічні визначення поняттю «акти» дає «Енциклопедія історії України» [1, с. 60]. Отже, актами перш за все називають історичні документи договірно-правового змісту. Це сучасне трактування. Постає питання: а яким воно було в часи А. Скальковського? Власне тексти дають достатньо розлогий матеріал для з'ясування цього питання. Метою історика було написання прагматичної історії, тобто такої оповіді, що базувалася б на документах [9, с. 179]. Саме такої історії, на думку А. Скальковського, до цього часу не було. В публікації документальної історії він вбачає своє новаторство серед інших історіографів козацтва. Тим самим історик долає легендарний характер досліджень про запорожців, адже «ніхто не припускав існування письмових актів» [7, с. 5] у них. А. Скальковський досліджує історію, «маючи можливість говорити з запорожцями за допомогою актів, в яких вони самі розповідають про свій побут, управління, подвиги...» [7, с. 6]. Отже, документальні свідчення повинні були переконати читача в правдивості оповіді: «... знаючи, що невідомі акти цікавіші всякого судження, наведемо декілька прикладів...» [7, с. 237]. Почасті всі письмові документи А. Скальковський називає актами [7, с. 313]. Але, попри те, він все ж вирізняє групу

документів підвищеної юрисдикції серед інших письмових документів, які також називає актами. Про це свідчать наступні слова: «...хоча маємо велику кількість судових актів... але майже всі вони стосуються або загалом кримінальних справ, або прикордонних суперечок, які є швидше політичною перепискою і не стосуються суду й розправи» [7, с. 189]. Оскільки акти мають підвищену доказовість («Давно вже збагнули істину, що закони та юридичні пам'ятки дають достовірні матеріали для історика» [10, с. 18]), то й представляти їх потрібно особливим способом – наводити повністю («дорогоцінний акт наводиться тут цілком» [7, с. 189]).

Цікавими є роздуми А. Скальковського щодо джерел вивчення запорозького козацтва. У тексті «Історії Нової Січі» часто згадуються наративи. Роздумуючи над цінністю спогадів очевидців подій, історик відкриває своє ставлення до них як до ідеального джерела вивчення історії запорожців: «Шкода, що подібних усних повістей залишилося вже небагато..., а яку б прекрасну історію можна було б укласти з одних лише переказів!» [7, с. 150]. Наратив є одним з двох основних джерел праці А. Скальковського, причому акти почасти використовуються саме для підтвердження легітимності усних оповідей: «Щодо усних повістей Коржа зробимо тільки одне зауваження, а саме, що майже кожне його слово підтверджується наявними у нас письмовими свідченнями» [10, с. 20].

Загалом щодо історії запорозького козацтва, то А. Скальковський тяжіє до пошуку більш притаманних самому явищу джерел. Такими, як зазначалося, є оповіді запорожців про самих себе; такою є і «книга землі»: «Для означення кордонів взяті не села і дороги, а живі урочища, кургани, балки і річки. Імена цих урочищ – це їх літописи: війни з татарами, боротьба з поляками...» [7, с. 137]. У цьому ключі оригінальними є роздуми історика над джерелами «природними» і «неприродними». Складається таке враження, що він вважає актові джерела не зовсім властивим явищем для запорозької общини, наявність письмового архіву розходить з самою її суттю: «Внутрішній стан, число і побут війська за звичаєм общини... відносилися до числа «секретів Коша Запорозького» [7, с. 153]. І лише необхідність зносин із зовнішнім світом (царською адміністрацією, гетьманом), що передбачало ведення діловодства і унеможливлявало архаїчні форми збереження інформації, змусило запорозьку общину задокументувати частину свого життя [9, с. 158]. Безумовно, історія, базована на таких джерелах, входить в суперечність з прагматичною історією, пріоритетом для якої є актовий матеріал. Саме його А. Скальковський зробив основою свого дослідження, намагаючись відповідати читацьким уподобанням і враховуючи вимоги науки.

Для того, щоб проаналізувати публікацію джерел і вміст актового матеріалу, оберемо друге видання, оскільки на момент підготовки першого А. Скальковський не мав ще всього архіву. Отже, в тексті другого видання у трьох частинах ми нарахували близько тисячі посилань на документи. Причому ряд із них у тексті згадується по декілька разів у різних місцях і при висвітленні різних питань. Найбільш репрезентативною з точки зору актового матеріалу є перша частина, найменша його кількість міститься в третій частині. Найбільше актового матеріалу містить глава шоста частини першої, присвячена судочинству. Нам вдалося зафіксувати посилання на 34 документи, що можна віднести до актової документації. Але й інші глави першої частини наповнені посиланнями на актовий матеріал, відомості з якого використовуються для характеристики найрізноманітніших сторін життя запорозького братства, в тому числі побуту і звичаїв. Щодо видової різноманітності, то в тексті представлений широкий спектр актових документів: договірно-законодавчі; договірно-засвідчувальні; договірно-розпорядчий; договірно-реєстраційні; договірно-облікові; клопотальні; договірно-епістолярні.

У додатках домінує актовий матеріал. Так, у першому виданні 1841 р. до актів можна віднести: №1 «Універсал гетьмана Хмельницького»; №2 «Грамоту світлішого патріарха Іоакима»; №3 «Царську грамоту про Самарську фортецю 1688 р.»; №4 «Грамоту Каплан-Гірея...1730»; №6 «Відповідь запорожців на грамоту Каплан-Гірея...1734»; №7 «Грамоту настоятеля Києво-Межигірського Ірадіона 1735»; №9

«Грамоту кримського хана...1758»; №10 «Грамоту кримського хана Крим-Гірея про торгівлю 1762 р.»; №13 «Наказ запорозьким депутатам»; №15 «Ордера графа Румянцева»; №16 «Ордера графа Паніна».

Є декілька форм передачі актів у тексті «Історії Нової Січі». Це перш за все цитування в тексті майже всього документа або великої його частини, як зокрема «Наказу, даного депутатам, для створення нового «Уложения» процитовано параграф 8 [7, с. 104-105]. Наведення документа повністю в додатках і цитування його в тексті з огляду на його особливу цінність [7, с. 176-177]. Але в більшості випадків цитується невелика частина тексту, робиться витяг, що створює доказову базу для тієї чи іншої тези А. Скальковського, як у випадку листування князя Г. Потьомкіна з адміністрацією Коша щодо окремих судових справ [7, с. 121-122]. Також поширеною формою передачі документів є його переказ. А. Скальковський, зробивши підбірку документів за хронологічним принципом (як у частині II) або за тематичним (як у частині I), поєднував за допомогою переказу різні частини одного документа, декількох актових джерел або актові документи з іншими типами джерел. Подекуди, щоб зберегти зв'язність і послідовність розповіді, у наведений текст акта вклинюється авторський коментар або до тексту робиться примітка. Така подача документів служить, як правило, формою узгодження авторської лінії оповіді з наявними документами, перетворення останніх на неспростовні аргументи історичної оповіді. Загалом такі форми публікації документів були вже добре закоріненими і опрацьованими в межах Російської імперії [3, с. 304-352]. У той же час наведення у додатках повного тексту документів робить «Історію Нової Січі» в плані археографічної публікації перехідною формою. Від публікації-контомінації до повноцінного археографічного видання, де основу складатимуть саме документи. Зрештою, в «Історії Нової Січі» відчутні спроби А. Скальковського задовольнити обидві потреби читача: утримати нитку оповіді й в той же час дати можливість читачеві самостійно віднайти істину. Так А. Скальковський в тексті історії на підтвердження власних слів цитує уривок документа і в той же час обіцяє повний текст в додатках або, як у випадку другого видання, опублікувати в окремій частині. Обіцянка виокремлення джерел в спеціальну частину, повноцінну структурну одиницю другого видання є вже кроком вперед до досконалішого археографічного оформлення, ніж «Додаток» в першому виданні. До речі, проаналізувавши джерельні додатки до першого і третього видань, між якими пролягло більше сорока років і відбулися якісні зміни в методиці археографічних публікацій, можна простежити чи змінився археографічний підхід А. Скальковського до публікації документів.

Для розуміння археографічної діяльності А. Скальковського важливим є порівняння видання документів у «Додатках» у двох виданнях «Історії Нової Січі»: першого, здійсненого істориком у 1841 році, і третього видання 1885-1886 років. У другому виданні додатки відсутні. При порівнянні додатків впадає в очі те, що досить небагато документів з першого видання повторюється у третьому: з двадцяти трьох лише вісім увійшли до додатків третього видання. Це «Універсал гетьмана Б.Хмельницького...», «Грамота світлішого патріарха Іоакима...», «Царська грамота про Самарську фортецю», «Гостинці Запорозьців», «Наказ Запорозьким депутатам, відправленим в комісію Нового Уложения 1767», «Кордони частини Запорозьких володінь», «Імена кошових і суддів», «Імена кримських ханів». Зміни, що відбулися у виданні документів можна згрупувати по декількох напрямках. Перший – це зміни в заголовках. Наприклад, «Універсал гетьмана Хмельницького 1655 (1576)» у першому виданні змінюється на «Універсал гетьмана Богдана Хмельницького на права володіння війська Запорозького 1576-1655» у третьому виданні. У змінах заголовків частини документів, загальною тенденцією є їх розширення, внесення в назву ключових слів, що вказують на зміст документа. У той же час в третьому виданні спостерігаємо відхід від спроби передати оригінальну назву документа. Так, у першому виданні «Наказ выбранным, по силе Ея Императорского Величества Манифеста, Декабря 14-го дня 1767 году состоявшегося, от всего войска Запорозьского Низового, депутатам: старшине войсковому, судье Павле Фролову Головатому, да куренному

атаману Мойсею Степанову Скапе» в третьому звучить як «Наказ выборным войска Запорожского в комиссию «Проект Нового Уложения».

Другий напрям змін стосується тексту, особливо тих документів, що уклав сам А. Скальковський: «Кордони частини Запорозьких володінь», «Імена кошових і суддів», «Імена кримських ханів». У двох останніх відбулися типові зміни, так хоча в третьому виданні початкові дати пізніші, ніж в першому («Імена кошових і суддів» в першому виданні починаються з 1576, а в третьому – з 1655; в «Іменах кримських ханів» у одному випадку початкова дата 1475, у іншому – 1707 рік), але список імен повніший. Іншого плану зміни відбулися з текстом додатку «Кордони Запорізьких володінь». Цей документ, складений А. Скальковським, в першому виданні з двох джерел: за оповідями старожилів і з міжнародних договорів. Ці дві частини об'єднує коментар самого історика, виділений спеціальним шрифтом. В третьому ж виданні «офіційна» частина зникає разом з авторською вставкою-зв'язкою і залишається лише оповідь, укладена зі спогадів очевидців.

Третій напрям змін стосується написання слів. Деякі слова, що в першому виданні написані з великої букви, в третьому починаються з малої: «Его Королевская Мосць» [6, с. 382] / «Его Королевская мосць»; «Кошевой» / «кошевой»; «Королей Польских» / «королей польских» тощо. Також зміни торкнулися дат, винесених у заголовки. Деякі відмінності зустрічаються у написанні слів («куволе своей» [6, с. 382] / «ку воле своей» [10, с. 614]), що, очевидно пов'язано з кращим розумінням змісту слів.

Порівнявши перше і третє видання, між якими пройшло майже півстоліття, а також залучивши текст другого – 1846 року, варто зазначити, що перші два видання, здійснені в добу романтизму, краще передають дух документів. В них історик намагається бути ближчим до оригіналів. Окрім додатків, що краще передають автентичність документів, сам текст історії містить джерелознавчі розвідки. Не можна не відмітити дослідницьку увагу А. Скальковського до старовинних паперів, що спонукає його часто робити відступи у тексті оповіді, щоб вставити свої джерелознавчі спостереження. Так, у тексті «Історії Нової Січі» 1846 року дослідник зацікавився зразками оформлення текстів XVIII століття, а саме – звертає увагу «на форму письмових зносин» [7, с. 113]. Історик наводить зразки початкових фраз типових офіційних документів: універсалів [7, с. 113]; дипломатичної переписки [7, с. 113], ділових паперів [7, с. 114-115]. У той же час наводить зразки приватних паперів, зокрема «дружні листи» П. Румянцева до посадових осіб Коша [7, с. 114].

Аналізуючи специфіку актової археографії А. Скальковського, варто зазначити підпорядкований характер джерельних публікацій головній історіографічній ідеї історії запорозького козацтва. Остання була вироблена істориком задовго до ознайомлення з архівом Коша Нової Запорозької Січі. Потужним чинником її формування стало знайомство А. Скальковського з усним нарративом [5; 11]. Захоплення ним і вибудовування на основі нього власної романтичної концепції історії запорожців відволікали увагу дослідника саме від специфіки актового матеріалу.

1. Енциклопедія історії України: В 10 т. / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2003. – т. 1. : А-В – 2003. – 688 с. : іл.

2. Каштанов С. М. Актовая археография / С. М. Каштанов. – М.: Наука, 1998. – 318 с.

3. Козлов В. Российская археография в конце XVIII – первой четверти XIX века / В. Козлов. – М. : Российский гос. ун-т, 1999. – 416 с.

4. Новікова Л. В. Внесок А. О. Скальковського (1808 – 1898) у дослідження історії Південної України : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.02 / Новікова Людмила Володимирівна ; Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 2003. – 229 арк.

5. Скальковский А. Изустные предания о Новороссийском крае / А. Скальковский // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1838. – Ч. XVIII. – С. 487-513; 1839. – Ч. XXI. – С. 171-201.

6. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского / А. Скальковский. – О., 1841. – 437 с. + IV с.
7. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Издание второе, исправленное и значительно умноженное / А. Скальковский. – Ч. I. – О., 1846. – 367 с.
8. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Издание второе, исправленное и значительно умноженное / А. Скальковский. – Ч. II. – О., 1846. – 360 с.
9. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Издание второе, исправленное и значительно умноженное / А. Скальковский. – Ч. III. – О., 1846. – 294 с.
10. Скальковский А. О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський. Передмова та коментарі Г. К. Швидько ; Пер. з рос. Т. С. Завгородньої. – Дніпропетровськ : Січ, 1994. – 678 с.
11. Скальковский А. Очерк Запорожья / А. Скальковский // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1840. – Ч. XXV. – Кн. 3. – Отд. II. – С. 191-226.
12. Хмарський В. А. О. Скальковський – археограф / В. А. Хмарський / Національна академія наук України. Інститут української археографії. Відповідальний редактор А. Бачинський; редактор В. Коваленко. – К., 1994. – 32 с. – (Серія : «Проблеми едиційної та камеральної археографії : історія, методика». – Вип. 21. Історія української археографії : Персоналії. – Вип. 3).

Оксана Ковальчук (Київ, Україна). Роль и место актовой документации в исследовании Новой Запорожской Сечи А. Скальковским: источниковедческие и археографические аспекты.

Проанализировано три прижизненных издания «Истории Новой Сечи» А. Скальковского. Хронологически охватывается период 40-х – 80-х годов XIX в. Это время научного становления археографии и источниковедения. Актовые источники были главными объектами их изучения, поскольку составляли основу для исторической науки. А. Скальковский стоял у истоков отечественного источниковедения и археографии, опубликовал большое количество актов с архива Коша Новой Запорожской Сечи. Именно отдельным аспектам источникового анализа актового материала и методам его издания посвящена статья: выясняется содержание понятия «актовый источник», его место в источниковой базе истории запорожского казачества; количество опубликованных актов; их видовое разнообразие; эволюция передачи текста и т. д.

Ключевые слова: акты, источники, археография, источниковедение, нарратив, методы, текст.

Kovalchuk Oksana (Kyiv, Ukraine) Role and Place of Act Documents in A. Skalkovskyi's study on the New Zaporozhian Sich: Source Studies' and Archeographic aspects.

The Author explores three publications of «History of the New Sich» by A. Skalkovskyi. A period from the 40s to the 80s of the 19th century is chronologically embraced. It was that time when Archeography and Source Studies were passing a becoming period. The Act sources were the main object of their research as being a basis for History as a science. A. Skalkovskyi stood at the very beginning of this country's Source Studies and Archeography when published a great number of Acts from the Archive of the New Zaporozhian Sich. The article is devoted exactly to the separate aspects of a Source Studies analysis of the Act material and methods of its publication. It is found out a content filling of concept «Act source», its place in the Source base of the Zaporozhian Cossacks' history; number of the Acts published and their specific variety; evolution transmission of text, etc.

Key words: Acts, sources, Archeography, Source Studies, narrative, methods, text.